

mütefekkir

Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi

cilt / volume: 11 • sayı / issue: 22 • aralık / december 2024 • 377-398

ISSN: 2148-5631 • e-ISSN: 2148-8134 • DOI: 10.30523/mutefekkir.1600515

GAZZÂLÎ ÖZELİNDE EŞ'ARÎLERE GÖRE DUYUSAL BİLGİNİN ZARURİ OLUŞU VE HİSSÎ KERAMETİN İMKÂNI

The Necessity of Sensory Knowledge and the Possibility of Sensory Karāmah According to the Ash'arites with Special Reference to al-Ghazālī

Hikmet ŞAVLUK

Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Kelam Anabilim Dalı, Çanakkale, Türkiye [ID](https://orcid.org/05rsv8p09) [ror.org/05rsv8p09](https://orcid.org/05rsv8p09)

Assist. Prof., Çanakkale Onsekiz Mart University Faculty of Theology Department of Basic Islamic Sciences Department of Kalam, Canakkale, Türkiye

✉ hikmetsavluk@comu.edu.tr [ID](https://orcid.org/0000-0002-9742-5771) <https://orcid.org/0000-0002-9742-5771>

Hasan HACAK

Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü İslam Hukuku Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye [ID](https://orcid.org/02kswqa67) [ror.org/02kswqa67](https://orcid.org/02kswqa67)

Prof. Dr., Marmara University Faculty of Theology Department of Basic Islamic Sciences Department of Islamic Law, Istanbul, Türkiye

✉ hhacak@marmara.edu.tr [ID](https://orcid.org/0000-0001-8886-7212) <https://orcid.org/0000-0001-8886-7212>

i Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 16.07.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 11.11.2024

Yayın Tarihi / Published: 15.12.2024

” Atıf / Cite as: Şavluk, Hikmet - Hacak, Hasan. "Gazzâlî Özelinde Eş'arîlere Göre Duyusal Bilginin Zaruri Oluşu ve Hissî Kerametın İmkânı". *Mütefekkir* 11/22 (2024), 377-398.
<https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1600515>

© Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Sciences, 68100, Aksaray, Turkey. Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This article is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

🔍 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

GAZZÂLÎ ÖZELİNDE EŞ'ARİLERE GÖRE DUYUSAL BİLGİNİN ZARURİ OLUŞU VE HİSSÎ KERAMETİN İMKÂNI

Öz

Tabiatçı filozofların öne sürdüğü zorunlu nedensellik fikrine karşı peygamberliğin ispatı için erken dönem İslâm düşüncesinde birtakım teoriler geliştirilmiştir. Bu amaçla Mu'tezilenin geliştirdiği tab', i'timâd ve tevellüd gibi teorileri de zorunlu nedenselliği çağrıştırmaları nedeniyle reddeden Eş'arîler ise "âdet" teorisini geliştirmişlerdir. Âdet teorisi, nedenselliğin zorunluluğunu reddeden ve tabiatta süreklilik ifade eden sebep-sonuç ilişkisinin gerçekte var olmadığı, varmış gibi algılanmasının alışkanlık kaynaklı olduğunu ileri sürer. Fakat Gazzâlî ve kimi kelâmcılar hârikulâde olayların duyularda şüphe oluşturduğunu ve mücize gibi hissî kerametın de mümkün olması durumunda duyularda var olan zorunlu bilginin ortadan kalkacağına dair endişelerini ifade etmişlerdir. Çalışmamız, Gazzâlî'nin bu husustaki endişelerinin anlaşılmasının ancak duyusal bilgi ve âdet teorisinin izah edilmesiyle mümkün olacağı hipotezi üzerine kuruludur. Bu amaçla Gazzâlî merkeze alınarak aynı konuda fikirlerini belirten diğer Eş'arî kelâmcıların eserleri incelenerek doküman analizi yapılmış, elde edilen veriler söylem analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir. Neticede, Gazzâlî'nin duyulara dayalı bilgide şüpheli ve agnostik bir bilgi anlayışından kaçınma çabası nedeniyle hissî kerametlerin gerçekleşmesinin imkanı hususunda diğer Eş'arî kelâmcıların baskın olarak öne çıkan görüşlerinden farklı bir tavır takındığı tespit edilmiştir. Böylelikle çalışma literatürde Gazzâlî'nin Eş'arî mezhebine bağlılığının derecesi hakkında yürütülen araştırmalara ele alınan konu üzerinden bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Duyu, Âdet, Keramet, Gazzâlî.

The Necessity of Sensory Knowledge and the Possibility of Sensory Karâmah According to the Ash'arites with Special Reference to al-Ghazâlî

Abstract

Some theories were developed in early Islamic thought to demonstrate the validity of prophethood in opposition to the idea of necessary causality put forward by naturalist philosophers. For this purpose, the Ash'arites developed the theory of "âdat" (custom) because they rejected the theories of the Mu'tazilites such as tab', i'timâd, and tawallâd because of their connotation of necessary causality. The 'âdat theory rejects the necessity of causality and argues that the causeeffect relationship, which expresses continuity in nature, does not exist in reality and is merely a product of habit. However, al-Ghazâlî and some theologians have expressed their concern that miraculous events create doubt in the senses and that the necessary knowledge existing in the senses would disappear if sensory miracles were possible. Our study is based on the hypothesis that an understanding of al-Ghazâlî's concerns in this regard is possible only by explaining the theory of sensory knowledge and custom. For this purpose, the works of other Ash'arite theologians who expressed their opinions on the same subject were examined by focusing on al-Ghazâlî, document analysis was conducted, and the data obtained were evaluated through discourse analysis. As a result, it was determined that al-Ghazâlî, due to his effort to avoid a skeptical and agnostic understanding of knowledge based on the senses, took a different stance from the predominant views of other Ash'arite theologians regarding the possibility of the realization of sensory miracles. Thus, this study aims to contribute to the scholarly literature on the degree of al-Ghazâlî's adherence to the Ash'arî school by examining the subject under consideration.

Keywords: Kalâm, Sense, Custom, Karâmah, al-Ghazâlî.

GİRİŞ

İslâm düşüncesinde bilgi edinme kaynaklarından biri de sağlıklı duyular vasıtasıyla elde edilen bilgidir. Duyularla elde edilen bilgiler, insanların hayatın doğal akışında karşılaştıkları veya tecrübe ile edindikleri bilgiler olup yakînî bilgi değeri taşır.¹ Kelâmcılara göre görme, işitme, tatma, koklama veya dokunma gibi duyularla elde edilen bilgiler zihinde işlendikten sonra zorunlu bilgi kısmına girer. Duyuların bilgi kaynağı olması hususunda İslâm düşünürleri arasında bir ihtilaf söz konusu değildir.

Duyuların bilgi değeri taşıması özne ve nesne arasındaki doğru bağlantıyla mümkündür. Bu nedenle kelâmcılar duyular (havâs) sözcüğüne sağlıklı olma (selîm) sıfatını ilave ederler. Yani sağlıklı duyulara sahip olmayan bireylerin duyuları bilgi değeri taşımaz. Bu şart öznedeki bir niteliktir. Duyularla elde edilen bilginin zorunlu bilgi değeri taşımasının bir diğer şartı da eşyanın olağan akışında/âdeti üzere yer almasıdır.² Bu ikinci şart da nesnede yer alması gereken bir niteliktir. Bu şartın gerçekleşmediği hârikulâde olayların cereyan ettiği zaman dilimlerinde duyularla elde edilen bilginin şüpheyi barındırması mümkündür. Örneğin İsâ'nın (a.s.) suretinde birinin çarmıha gerilip ardından katledildiğini görenlerin görme duyularına güvenerek bu iddialarını zorunlu bilgi olarak addetmeleri bir çelişki oluşturmaktadır. Çünkü İsâ'yı (a.s.) peygamber olarak kabul edip onun nübüvveti gereği mucize gösterebileceğine inanan kimsenin gözleriyle gördüğünün aksine gelen haberi de tasdik etmesi gerekir. Bu sebeple hârikulâde olayların yaşandığı dönemlerde duyularla elde edilen bilgide kimi zaman şüphe oluşabilir ve duyusal bilgi bu durumlarda zorunlu bilgi olmaktan çıkar.³

Kelâm ilminde olağanüstü olaylar "hâriku'l-âde" ifadesiyle terimlenmiştir. Yırtan, delen anlamında kullanılan "hârik" ve alışlagelen anlamındaki "âdet" kelimelerinin birleşiminden türetilen hârikulâde teriminin izahında anahtar sözcük âdet kelimesidir. İmâm Şâfiî'nin *Risâle*'sinden sonra günümüze ulaşan ilk usûl eseri *el-Fusûl fi'l-Usûl*'u telif eden Cessâs, (ö. 370/981) âdet teorisini ilk defa mütevâtir hadisin bilgi değeri ile ilgili bölümde ele almıştır.⁴ Benzer şekilde Gazzâlî de mütevâtir konusu bağlamında âdet teorisini ele almıştır. Böylece usûl eserlerinde âdet teorisi, bilginin elde edilmesi bağlamında sebep-sonuç ilişkisinin zorunlu olup olmaması prob-

¹ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi (İstanbul: TDV Yayınları, 2017), 83.

² Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib el-Bâkullânî, *Temhîdü'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*, thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1987), 28.

³ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, thk. Muhammed Abdusselam Abdüşşâfi (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 111.

⁴ Ahmed b. Ali Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl* (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfi'l-Kuveyyiyye, 1994), 3/39-58; Gazzâlî, *Mustasfâ*, 111.

lemi ile gündeme gelmiştir. Felsefedeki determinizmin yaygınlık kazanması ve Mu'tezilenin zorunlu nedenselliği akla getiren teorilerine itiraz eden Eş'arîler, âdet teorisini fiillerin yaratılması (halku'l-ef'âl) ve diğer tabiatla ilgili meselelerde mihenk taşı olarak kullanmışlardır.⁵

Determinizm, Hristiyanlarla yapılan münâzara ve Emevî hükümdarlarının özgür iradeyi yok sayan baskıcı idare anlayışlarını desteklemeye yönelik yaptıkları manipülatif yorumlarla gündeme geldiği iddia edilmişse de kaderle ilgili teolojik sorgulamalar bu konunun İslâm düşüncesinin bir problemi haline getirdiği söylenebilir. Fiillerin meydana gelmesinde hadis kudretin etkisinin olmadığını gerçek failin Allah olduğunu ifade eden Eş'arîler bu hususta cebre yakın görüşler sarfetmiş, sebep-sonuç iktiranının zorunluluğu fikrini bütünüyle reddederek diğer kelâmî ekollerden farklı bir âdet teorisi inşa etmiştir.⁶

Determinizme karşıt olarak ifade edilen âdet teorisi daha çok Tanrı tasavvurunda ilâhî kudretin fiillerin meydana gelmesinde gerçek yetki sahibi olduğunu savunan Eş'arî kelâmcılar tarafından öne çıkarılmış bir kavramdır. Onlara göre, tabiatla sebeplere bağlı olarak meydana gelen olayların belli bir tab'î zorunluk neticesinde ya da Mu'tezile'nin belirttiği gibi nesnelere i'timâdlarından mütevellid olarak gerçekleştiği düşüncesi beraberinde kudreti sınırlı bir tanrı anlayışını doğurur. Oysa Eş'arîlere göre meydana gelen hadiselerde ilâhî kudret vasıtasız bir şekilde irâdî olarak mübâşeretle etki etmektedir. Onlara göre sebep-sonuç ilişkisine dayalı hadiselerin sürekliliği âdeten/alışıl gelen bir durumdur.

Gazzâlî (ö. 505/1111), zorunlu nedenselliğin mucizeyi ortadan kaldırdığını⁷ söyleyerek filozofların görüşlerini reddeder. Ona göre mucizeler, dine girişte önemli bir rol oynar. Bu nedenle "peygamberlik iddiasının olduğu dönemde" duyu algısından şüphe edilebileceğini söyler.⁸ O vahyi esas alsın da akli işlevsiz bırakacak zorunlu bilgiyi ortadan kaldıracak bir seviyeye indirmeyi de doğru bulmaz. Bu sebeple duyuların bilgi değerini yakını olarak kabul eder. Gazzâlî'nin bahsini ettiğimiz bu görüşü İslâm düşünürlerinin çoğunun kabul etmiş olduğu bir görüştür. Zorunlu nedensellik düşüncesi, mucizeye yer açma ve ilâhî kudreti sınırlandırmama endişesinden dolayı İslâm düşüncesinde çok fazla yer bulmamıştır.

⁵ Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bîşr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *Risâle ilâ ehli's-seğr*, ed. Abdullah Şâkir Muhammed el-Cüneydî (İskenderiye: Dârü's-Safâ ve'l-Merve, 2007), 140-144. Kevser Bektaş, *Mutezile Kelâmında Keramet* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 29.

⁶ Mohammad Reza Abooei, "Doctrine of Determinism and Free Will in Conjunction of Ash'arî's and St. Augustine's Opinions", *J. Appl. Environ. Biol. Sci* 5/2 (2015), 27.

⁷ Ataur Rahman, *Contribution of al-Ash'arî to Islamic Thought & His Influence on the Later ilm al-Kalâm* (Aligarh: Aligarh Muslim University, Department of Philosophy, Doktora Tezi, 2022), 115.

⁸ Gazzâlî, *Mustasfâ*, 111.

Hârikulâde olayların kapsamına mûcize dışındaki diğer olağanüstü durumlar ilave edildiğinde duyulara güven bir bütün olarak kaybolabilir. Nitekim bu tehlikenin farkında olan Gazzâlî, hârikulâde olayların yalnızca nübüvvet zamanlarında gerçekleşebileceğini aksi halde zaruri bilginin ortadan kalkacağını söyler. Gazzâlî'ye göre peygamberlik zamanı dışında bastonun yılanı, taşların yakuta dönüşmesi gibi olağanüstü olayların gerçekleşmesi mümkün değildir. Ona göre her ne kadar Allah, tüm zaman dilimlerinde olağanüstü olayları gerçekleştirmeye kadir ise de duyularla elde edilen bilgiye kuşkunun yer almaması için peygamberlik zamanı dışında olağanüstü olayların gerçekleşmeyeceğini söyler. Bir başka ifadeyle Gazzâlî'ye göre peygamberlik zamanı dışında âdet, bir bakıma zorunlu olarak kabul edilmiştir.⁹

Gazzâlî, *Mustasfâ*'sında hissî kerametın aklen vuku bulmasını mümkün görse de duyulara dayalı bilginin ortadan kalkmaması için hârikulâde olayların sadece peygamberlik döneminde gerçekleşeceğini belirtmektedir. Gazzâlî'nin âdeti mûcize dışında bozulmaması gereken bir durum olarak kabul etmesi duyusal bilginin zorunluluk gerektirmesi sebebiyledir. Gazzâlî, peygamberle muhatap olmamış kitlenin dinle ilgili kesin bilgiye sahip olabilmesinin tek yolu olan mütevâtir haberi temellendirebilmek için onun duyularla algılanabilen bir şey olmasını şart koşar ve peygamberlerin yaşadıkları zaman dilimleri haricinde duyularda şüphe oluşturacak hârikulâde olayların yaşanmamasını gerekli görür. Gazzâlî'ye göre duyularda şüphe olduğu takdirde tevâtürü ispat etmek imkânsız hale gelir. Kayserin ölümünü haber veren bir topluluğun haberine doğru diyebiliriz. Ancak İsa'nın (a.s.) çarmıha gerildiğini haber veren Hristiyan topluluğun haberini yalanlarız. Âdeti peygamber dışında diğer insanlar için de bozulabilir kabul ettiğimiz takdirde iki haberin de doğruluğunu veya yanlışlığını ortaya koyamayız. Böylece mütevâtir haberin bilgi değeri taşıması imkânsızlaşır.

Eş'arîlerin çoğunluğu, hissî kerametın mûcizeden farklı yönleri bulunsa da hârikulâde olay olarak gerçekleşmesi bakımından onu mûcize gibi kabul edip aklen mümkün görmekte ve vaki olduğunu savunmaktadır. Cüveynî (ö. 478/1085), mezhep içerisinde kerameti inkâr eden bir fırkayı şöyle aktarmıştır: "Ashabımızdan bazıları peygamberler için kabul ettikleri denizin yarılması, bastonun yılan olması, ölünün dirilmesi gibi hârikulâde olayların veliler için keramet olarak gerçekleşmeyeceğini söyler. Bu doğru bir iddia değildir. Bize göre tüm hârikulâde olayların keramet olarak gerçekleşmesi mümkündür."¹⁰ Cüveynî bu ifadeleriyle Eş'arî mezhebi içerisinde kerametın

⁹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, 111.

¹⁰ İmâmu'l-Harameyn Ebü'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî, *Kitâbü'l-irşâd ilâ kavâti'l-edille fi usûli'l-i'tikâd*, thk. Zekeriyâ Umeyrât (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1995), 129.

vuku bulmasının imkânı hususunda iki farklı yaklaşım olduğunu söylemektedir.

Gazzâlî'nin *Mustasfâ* adlı eserinde duyusal bilgide şüphenin ortadan kaldırılmasının engellenmesi için hissî kerametın vuku bulmasını imkânsız gören çıkarımı Eş'arî düşüncede -hatta Gazzâlî'nin diğer eserlerinde dahi kabul görmemiştir. Eş'arî kelâmı ile tasavvufun sentezinin temsilcisi olarak görülen Kuşeyrî, *Risâle*'sinde âlimlerin büyük çoğunluğuna göre "evliyadan kerametlerin zuhûrunun imkânına inanmanın vâcip olduğunu" söyler.¹¹ Eş'arîlerin büyük çoğunluğu hissî kerametlerin vuku bulmasının imkânı hususunda neredeyse ittifak halindedir ve bunu reddedenlerin sayısı oldukça azdır.

Eş'arîlerin büyük çoğunluğu hissî kerametın ispatını mûcizeyle kıyaslayarak delillendirmektedir. Mûcizelerin vuku bulması akla veya temel epistemolojik ilkelere (usûl) aykırı değildir ve bu konudaki rivayetler kesinlik (tevâtür) ifade edecek düzeye ulaşmıştır. Kerameti inkâr edenler daha çok ikisi arasında bir ayırımın ortadan kalkacağı endişesi taşıyarak reddetmişlerdir. Nitekim Bâkılânî'nin (ö. 403/1013), İbn Ebî Zeyd'in (ö. 386/966) kerameti reddetmesi nedeniyle *el-Beyân 'ani'l-fark beyne'l-mu'cizât ve'l-kerâmât* adlı eseri yazdığı söylenmiştir.¹² Cüveynî'ye göre keramet ile mûcize arasında mâhiyet itibari ve aklın mümkün görmesi cihetiyle bir fark yoktur. Ona göre mûcizeyi kerametten ayıran tek fark mûcizenin peygamberlik iddiasını doğrulama gayesiyle gerçekleşmiş olmasıdır. Cüveynî bahsini ettiğimiz bu ayırım dışında mûcize ile keramet arasında ortaya atılan tüm ayırımların batıl olduğunu belirtir. Cüveynî buna delil olarak naklî deliller de öne sürer. Ona göre Ashâb-ı Kehf kıssasında yer alanların peygamber olmadıkları halde yaşadıkları olağanüstü durumları, Meryem'in (a.s.) sunduğu sofraya, Mûsâ'nın (a.s.) annesine gelen ilhamlar Kur'an'da yer alan birer keramet örneğidir.¹³ Örneklerde görüldüğü üzere kerametın mûcizeden ayrıştığı tek husus peygamberliği tasdikleme gayesini içermemiş olmasıdır. Ancak Kur'an ve sünnete geçen bu örneklerin peygamberlerin yaşadığı dönemde gerçekleşmiş olması Cüveynî'nin itirazını zayıflatmaktadır. Çünkü Gazzâlî ve onun görüşünde olanlara göre hârikulâde olayların gerçekleşmesi peygamberin yaşadığı dönemlerde mümkündür.¹⁴

Eş'arîlerin keramet anlayışı¹⁵, âdet teorisi¹⁶ ve bilgi anlayışlarına¹⁷ yö-

¹¹ Ebü'l-Kâsım Abdülkerim el-Kuşeyrî, *el-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdülhalim Mahmûd - Mahmûd b. eş-Şerîf (Kahire: Müessesetü Dârü's-Şa'b, 1989), 654.

¹² Jonathan AC Brown, "Faithful Dissenters: Sunni Skepticism about the Miracles of Saints", *Journal of Sufiji Studies* 1 (2023), 132.

¹³ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 130.

¹⁴ Gazzâlî, *Mustasfâ*, 111.

¹⁵ Bâkılânî'nin yazdığı *el-Beyân 'ani'l-fark beyne'l-mu'cizâti ve'l-Kerâmât* adlı eseri Eş'arî kelâmında hârikulâde olaylarla ilgili günümüze ulaşan ilke eseridir. Bunun yanı sıra Eş'arî

nelik birçok çalışma yer almaktadır. Biz bu çalışmamızda hissî kerametın vuku bulmasının imkânı hususunda Gazzâlî ve erken dönemdeki diğer Eş'arîler arasında çelişkili görülen ifadeleri benimsemiş oldukları ontolojileri ve epistemoloji anlayışlarıyla ilişkilendirerek izah etmeye çalışacağız. Bu sebeple çalışmamızda önce Eş'arîlerin âdet kavramını sonrasında duyusal bilgi anlayışlarını izah edip böylece hissî kerametle ilgili görüşlerini inceleyip Gazzâlî'nin muhalif olduğu hususu belirteceğiz.

1. ÂDET KAVRAMI

Felsefede yer alan nedensellik kavramı illiyet sözcüğünün Türkçe karşılığı olup neden-sonuç, illet-ma'lûl ilişkisini ifade eder. Zorunlu nedensellik, her olayın bir neden-sonuç ilişkisine dayandığını ifade eden epistemolojik ve kozmolojik bir kavramdır. Buna karşın olayların gerçekleşmesinde Allah'ın iradesini sebep olarak kabul edenler de zorunlu nedenselliğe karşı olarak âdet nazariyesini savunmuştur.¹⁸ İlkçağ Yunan felsefesinde tartışılan zorunlu nedensellik ve âdet tartışmaları erken dönemde Mu'tezile ve Eş'arîler arasında yeniden gündeme gelen bir tartışma olmuştur.¹⁹

Zorunlu nedenselliğe benzer bir görüşü İslâm düşüncesinde Bağdat Mu'tezilesi savunmuştur. Tab' olarak kavramlaştırılan bu görüşe göre nesnelere içkin bir mana var olup olaylar bu manaya göre cereyan etmektedir. Nazzâm'a (ö. 231/845) göre de nesnelere bir tabiatı olup tabiatı değiştirilmedikçe Allah'ın bile bu duruma müdahale etmesi mümkün değildir.²⁰

kelâmcılarının kelâm eserlerinde keramet ile ilgili çokça bilgi aktarılmaktadır. Keramet meselesinin daha anlaşılır hale gelmesi için Eş'arîliğin tasavvufu ile ilişkisini de incelemek gerekmektedir. Bu hususta Yunus Eraslan'ın hazırladığı "Eş'arîliğin tasavvuf üzerindeki etkileri (Eş'arîlik-tasavvuf ilişkisi)" yüksek lisans tezi de incelenebilir. İsmail Şık ve Mehmet Arıcı'nın birlikte yazdıkları "Abdülkâhir Bağdâdî'nin Mûcize ve Keramet Anlayışı" da Eş'arîlikte keramet anlayışına değinen çalışmalardandır. Yine "Dirâse mahiyeti'l-kerâme ve mekânetiha fı vicheti nazari müfekkiri'l-Eşâ'ire ve'l-Mu'tezile" adlı Arapça makale de bu konuyu irdelemektedir.

¹⁶ Metin Yıldız'ın yazdığı "Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'de Nedensellik Karşıtlığı" ve Mustafa Akman'ın yazdığı "Eş'arîlerin Nedensellik Anlayışı Üzerinden Ehl-i Hadisin Vardığı Sonuçlar" bu hususu inceleyen makalelerdir. Âdet teorisinin kelâm ile ilişkisi olduğu kadar fıkıh usulü ile de bağlantısı vardır. Bu sebeple Ahmet Karagöz'ün yazdığı "Âdet Teorisinin Fıkıh ve Fıkıh Usulüne Yansımaları: Namaz Vaktinin Sonunda Kâfirin İmanı Örneği" makale doğrudan fıkıh ilmine yansımaları içermektedir. Ahmet Karagöz, "Âdet Teorisinin Fıkıh ve Usulüne Yansımaları: Namaz Vaktinin Sonunda Kâfirin İmanı Örneği", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (2023), 153-181.

¹⁷ Eş'arî kelâm kitaplarında bilgi anlayışlarını içeren ilim bahisleri yer almakta bilgi ve bilginin kaynaklarına değinilmektedir. Günümüzde bu hususta çokça bilimsel çalışma telif edilmiştir.

¹⁸ Metin Yıldız, "Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'de Nedensellik Karşıtlığı: Âdet Nazariyesi", *Dini Araştırmalar Dergisi* 19/2 (2019), 535.

¹⁹ S. Horovitz, *Yunan Felsefesinin Kelâma Etkisi*, çev. Özcan Taşçı (İstanbul: Litera Yayınları, 2014), 148. Çalışmamızı Eş'arîler ile sınırlı tutacağımız için âdet teorisi hakkında Mu'tezile ve diğer mezheplerin görüşlerine çok kısa bir şekilde yer vereceğiz.

²⁰ Ebü'l-Hüseyn Hayyât, *el-İntisâr ve'r-redd 'alâ İbni'r-Râvendî el-mülhid*, ed. H. S. Nyberg (Beyrut: Mekteb'ü'd-Dârü'l-'Arabiyye li'l-Kitâb, 1993), 40. Ahmet Mekin Kandemir, *Mu'tezile Kelâmında Tabii Nedensellik Düşüncesi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 95.

Basra Mu'tezile ekolü ise zorunlu nedenselliği reddetmekte ancak i'timâd ve tevellüd görüşünü esas alarak izah etmektedir. İ'timâd, cismin yukarı veya aşağı hareket etmesini sağlayan kuvvet olup bir cismin hareket etmesini sağlayan iç kuvvet olarak da ifade edilebilir.²¹ Tevellüd ise bir fiilin başka bir fiilin meydana gelmesine sebep olması şeklinde tarif edilir.²²

Eş'arîler Mu'tezilî âlimlerin öne sürdüğü tab', i'timâd ve tevellüd teorilerini reddeder. İ'timâd ve tevellüd teorileri zorunlu nedenselliğe karşı öne sürülmüş ise de Eş'arîler bu teorileri de zorunlu nedenselliği çağrıştırdığı için reddetmiştir.²³ Eş'arîler, zorunlu nedenselliği reddedip hadiselerin gerçekleşmesinde ilâhî kudret ve iradenin varlığını âdet teorisiyle izah etmiştir. Onlar âlemdeki düzenli ve sürekli işleyişin bir neden-sonuç ilişkisi görünümünde olmasını "âdet" yani mutad olarak gerçekleşen fiiller olarak ifade eder. Örneğin gözün görme eylemini oluşturan araçlardan biri olan ışınları Mu'tezileden kimileri, tevellüd ilkesiyle izah edip ışınların göz kapağının açılması veya göz bebeğinin çevrilmesi hareketinin ittirilmesiyle gerçekleştiğini belirtirken kimileri de i'timâd ilkesiyle ışınları yayan ve iten i'timâdların olduğunu belirtmişlerdir. Eş'arîler ise görme duyusunun gerçekleşmesinde ışınların bitişmesini idrakin âdeten gerçekleşebilmesi için şart olarak kabul etmişlerdir. Gerçek anlamda idrak Allah'ın yaratmasıyla mümkündür.²⁴

Eş'arîler, âdet sözcüğünü, zorunlu nedensellik karşılığı bir kavram olarak tanımlamıştır. Onlar bu sebeple âdetin sürekliliğinin zorunluluğunu reddederler. Örneğin Abdülkâhir el-Bağdâdî, (ö. 429/1037-38) "Eş'arîlerin pamuk ve benzeri bir şeyle ateşin birleşmesi durumunda ateşin diğer cisimleri yakmamasını mümkün gördüklerini" aktararak zorunlu nedenselliği reddettiklerini ifade eder.²⁵ Cisimlerin cevherlerden oluştuğunu, cevherlerin birleşiminin de ilâhî kudretle gerçekleştiğini iddia eden Eş'arîler, cisimlerde sebep-sonuç ilişkisini zorunlu kılacak bir niteliğin de olmadığını iddia ederler.²⁶

²¹ Kandemir, *Mu'tezile Kelâmında Tabii Nedensellik Düşüncesi*, 122.

²² Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim Şehristanî, *el-Milel ve'n-nihâl*, ed. Muhammed Seyyid Kilânî (Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1961), 1/52; Muhammed b. Ali et-Tehânevî, *Mevsûatü keşşâfi istilâti'l-fünûni ve'l-ulûm* (Beyrût: Mektebeteü Lübnân Naşirün, 1996), 1/103; Osman Demir, *Kelâmda Nedensellik* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 240-242.

²³ Bakillânî, vurmanın acısının vurmadan, mızrağının yarasının da mızraktan kaynaklanmadığını belirtip tüm fiillerin Allah tarafından gerçekleştiğini ifade eder. Bâküllânî, *Temhîdü'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*, 334-340. Cüveynî 'de sahih nazarın bilgiyi gerektirip gerektirmeyeceğini tevellüd teorisini reddetmeyesini nedeniyle açıklar. Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 8; Metin Yıldız, "Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'de Nedensellik Karşıtlığı: Âdet Nazariyesi", 540.

²⁴ "İdrakin İspatı (Ebü'l-Kâsım el-Ensârî)", çev. Sami Turan Erel, *Din Felsefesi Açısından Eş'arî Gelenek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi -V-* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 174-176.

²⁵ Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temimî el-Bağdâdî, *Usûlü'd-din* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1997), 87.

²⁶ Bâküllânî, *Temhîdü'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*, 57.

Gazzâlî, âdeti, mütevâtir haberin temellendirilmesinde din dışı/naklî olmayan bir kavram olarak kullanır. Ona göre âdet, tekrarın sürekliliğiyle kesin bilginin elde edilmesidir. Sakamonya bitkisinin ishal ediciliği tekrar tekrar tecrübe edilmesiyle nasıl ki kesin bilgi oluşturuyorsa bir kimsenin verdiği zannî haberi daha sonra başka kimselerin de vermesiyle kesin bilgi elde ederiz. Bu elde edilen kesin bilginin dayanağı âdettir.²⁷ Usûlcülere göre tek bir kişiden gelen bir haber yalanlanabilir iken beraber yalan söylemelerini motive edecek bir saik olmamasına rağmen aynı haberi bir topluluğun aktarması durumunda yalanlanması mümkün değildir.²⁸ Usûlcüler bu imkansızlığın âdet gereği olduğunu belirtirler. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) peygamber olduğu ve Kur'an-ı Kerim'in ona indirilmiş ve tahrif edilmeden günümüze ulaşmış olduğuna dair bilginin dayanağı mütevâtir haber ve icmâdır. Mütevâtir haber ve icma' delillerinin bilgi değeri de âdet teorisiyle izah edildiği için bu teori dinin temellendirilmesinde önem arz etmektedir.

Eş'arîlerin âdeti zorunlu görmeyişlerinin sebebi kelâm eserlerinde ilâhî kudretin sınırlandırılmasının önüne geçmek ve mûcizenin imkânını sağlamaktır. Nitekim âdet kavramını Bâkîllânî, âlimin bilgisinin tekrar etmesi, bir şeyin alışlageldiği üzere tekdüze bir halde gerçekleşmesi şeklinde tarif etmiştir. Âdetin bu şekilde kabul edilmesinin arka planında Eş'arîlerin "fiillerin yaratılması" meselesinde benimsemiş oldukları görüş yer almaktadır. Eş'arî (ö. 324/925), tüm fiillerin Allah tarafından yaratıldığını kabul etmesi sebebiyle bir fiilin başka bir fiili zorunlu olarak etkilemesini reddetmektedir. Ona göre her şeyi yaratan Allah, yarattıklarını ters bir şekilde de var edecek kudret ve iradeye sahiptir. Eş'arî benimsemiş olduğu tanrı tasavvurunda Allah'ı âdeti ortadan kaldıracı kudret ve iradeye sahip olarak niteler. Ona göre Allah, yarattığı eşyanın tabiatında her türlü değişikliğe gidebilir. Eş'arîlerin de benimsemiş olduğu bu düşünceye göre, pamuk ve ateşin temasında pamuğun yanması Allah'ın ateşte yakma ve pamukta da yanma kabiliyetlerini almadığı müddetçe geçerli olduğunu söyler.²⁹

Eş'arîlerin âdetle ilgili görüşleri onların araz nazariyesiyle de uyumludur. Çünkü onlar, araz nazariyesinde arazın sürekli yaratıldığını ve her yaratmanın sadece Allah tarafından gerçekleştiğini ifade ederler. Ayrıca zorunlu nedenselliğin kabul edilmesi Allah'ın fiillerinde zorunluluğu gündeme getirecektir ki bu da Eş'arîlerin tanrı tasavvuruna aykırı bir durumdur.³⁰

Bâkîllânî, duyusal olarak şahit olduğumuz şeylerde zorunluluğun söz

²⁷ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazzâlî, *Esâsü'l-Kıyâs Fıkhî Kıyasın Esası: Tevkîf*, çev. Bayram Pehlivan (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 116.

²⁸ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, 3/39-58.

²⁹ Ebû Bekr İbn Fûrek, *Mücerredü makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1987), 132-133.

³⁰ Metin Yıldız, "Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'de Nedensellik Karşıtlığı: Âdet Nazariyesi", 533.

konusu olmadığını, düzenli olarak gerçekleşen hadiselerin âdet gereği olduğunu söyleyip âdeti zorunluluktan çıkarmaktadır. Benzer şekilde Cüveynî de zorunlu nedenselliği çağrıştıran tabiat teorilerini eleştirmekte âlemde gerçekleşen her şeyin bir illetten kaynaklanmadığını, fâil-i muhtâr olan Allah'ın yaratması ile gerçekleştiğini söyler. Buna benzer bir yorum Gazzâlî tarafından da yapılmıştır. Gazzâlî, *İktisâd* adlı eserinde bir şeyin başka bir şeyi gerektirmiş olmasını zaruri bir şey saymamak gerektiğini söyler.³¹ Böylece o da bu eserinde diğer Eş'arîler gibi ateşin pamuğa değmesiyle yanmanın gerçekleşmiş olmasının, şarabın içilmesi ile sarhoşluğun gerçekleşmiş olmasının bir zorunluluk gerektirmediğini söyler. Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife* adlı eserinde, filozofların ileri sürdüğünün aksine sebep-müsebbep arasındaki zorunlu bir iktirân/birliktelik olmadığını "tesâvuk" kavramıyla ilişkilendirerek izah eder. Tesâvuk, olağan akış, düzen ve uyum anlamlarına gelir.³² Özetle ifade edersek Eş'arîlere göre sebep-sonuç ilişkisinin ayrılması mümkün olup bir sebebin başka bir şeyi gerektirmiş olması zorunlu nedensellik şeklinde değil âdet kavramı ile izah edilmiştir.

Gazzâlî'nin *Tehâfüt'te* sebep-müsebbep arasında zorunlu nedenselliği reddeden görüşüne karşı cevap veren İbn Rüşd, duyularda fail sebepleri reddetmenin safsata olduğunu ifade etmektedir. Ona göre sebepleri ortadan kaldırmak akli da etkisiz hale getirmek demektir. Çünkü o, aklın sebeplileri bilebilmesi için sebeplilik ilkesinin kabul edilmiş olmasını gerekli görür. Aksi takdirde bilginin ortadan kalkması söz konusu olacaktır. Sebeplilik ilkesi ortadan kalktığı takdirde ortada ne burhân ne de tanımlar kalır. İbn Rüşd, âdet kavramı ile filozofların zorunlu nedenselliğine karşı bir kavramı öne sürmüş olmadıklarını da söyler. Ona göre filozoflar da kelâmcılar gibi bazı nesnelere zorunlu olmayanların da mevcut olduğunu, nefsin bu durumda zannî hüküm verebileceğini, zorunlu görünseler de zorunlu olmadıklarını kabul ederler. Filozofların tabiat tasavvurlarında zorunluluk yaratıcıyı aciz bırakan bir anlamda kullanılmamaktadır. Onlara göre bir şeyin meydana gelmesindeki zorunluluk o şeyin tanrının ezeli bilgisine bağımlı olarak gerçekleşmesinin bir neticesidir.³³

Eş'arîlerin, insan fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını ileri sürmüş olması muhalifleri tarafından onların zorunlu nedensellik karşıtı olarak kabul edilmelerinin nedenlerinden biri olmuştur. Eş'arîler her şeyi bilen, her şeye güce yeten ve her şeyi yaratan bir mutlak tanrı anlayışına sahip-

³¹ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî el-Gazzâlî, *İtikadda Orta Yol*, çev. Osman Demir (İstanbul: Klasik Yayınları, 2016), 70.

³² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî el-Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife*, thk. Süleyman Dünya (Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1966), 237.

³³ Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Rüşd, *Tehâfütü't-Tehâfüt*, thk. Muhammed Âbid el-Câbirî (Beirut: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Mürebbiyeh, 1998), 505-507.

tir.³⁴ Onlar, mümkün olan şeylerde Allah'ın kudretinin sınırlandırılmasını caiz görmezler. Allah'ın zatına yönelik sıfatlarda vücûb ve imtinâ' söz konusu iken zatı dışında diğer fiilî sıfatlarda bu tür nitelemelerde bulunmaktan kaçınırlar. Her şeyi yaratan Allah'a zorunluluk atfetmek Eş'arîlerce kabul edilecek bir şey değildir. Bu nedenle Eş'arîler, Tanrı'nın yaratıklarının değişmez neden-sonuç kurallarına tabi olduklarını reddederek mucizelere ve kerametlere olanak tanımışlardır. Onlar için "doğa yasaları" olarak bir zorunlu nedensellik yoktur, sadece Tanrı'nın istediği zaman değiştirebileceği "alışılmış seyir" (âdet) vardır.³⁵

Fiillerin Allah tarafından yaratıldığını söyleyen Eş'arîler, fiillerin kapsamında da bir tahsise gitmemiş sahih önermelerle yapılan akıl yürütme sonucunda bilginin ortaya çıkmasını da Allah tarafından yaratılmış bir fiil olarak kabul etmişlerdir.³⁶ Cüveynî, sahih nazar ve ilim arasındaki bağıntının (telâzüm), nedensellik ifade edecek şekilde bilgiyi doğurma (tevlîd) ve gerektirme şeklinde ifade edilmesini Mu'tezilenin iddiası olarak yorumlar ve diğer fiillerde olduğu gibi bu hususta da tevellüd teorisine karşı olduğunu beyan eder.³⁷

Tüm Eş'arîlere göre âdetin peygamberlik döneminde ortadan kalktığı hususunda bir ihtilaf söz konusu değildir. Fiillerin Allah tarafından yaratılmasını mümkün gören Eş'arîler dolaylı olarak âdetin her zaman diliminde aklen ortadan kalkmasını mümkün görmektedir. Ancak âdetin, peygamberlik dönemi dışında ortadan kaldırılması ise mezhebin ihtilaf ettiği husustur. Kimi Eş'arîlere göre ise âdetin ortadan kaldırılmasının tüm zaman dilimlerinde mümkün görülmesinin duyusal bilginin zorunlu oluşuna zarar vereceği açıktır. Nesne üzerinde gerçekleşen fiillerin duyularımızla edindiğimiz bilginin aksine gerçekleşebilmesinin imkânı duyularda şüphe oluşturabilir.

2. DUYUSAL BİLGİNİN ZARURİ OLUŞU

Eş'arîler, duyusal bilgiyi diğer kelâmcılar gibi görme, işitme, koklama, tatma ve dokunma duyularıyla elde edilen bilgi türü olarak kabul eder. Onlar, arazları kabul eden herkesin dolaylı olarak duyularla idrakini mümkün gördüğünü söyler.³⁸ Nitekim Eş'arî, bilgi kaynakları arasında duyuları ilk sıraya koyar. Eş'arî'ye göre sağlıklı bir bireyin duyularla idraki zorunludur. Ancak Eş'arî, bilgi kaynağı olarak duyuları ilk sırada zikretse de duyularla idrakini gerçekleştirdiğini ifade edip idrak ile ilim kavramlarını ayırt etmekte-

³⁴ Bu bakış açısı daha sonra Ehl-i Hadis tarafından benimsenmiş ve böylece Ehl-i Hadis'in sünnet ve hadisleri yorumlamasında büyük etkisi olmuştur. Mustafa Akman, "Eş'arîlerin Nedensellik Anlayışı Üzerinden Ehl-i Hadisin Vardığı Sonuçlar", *Journal Islamic Research* 22/2 (2011), 74-75.

³⁵ Brown, "Faithful Dissenters: Sunni Skepticism about the Miracles of Saints", 145.

³⁶ Louis Gardet - Georges Anawati, *İslâm Teolojisine Giriş Karşılaştırmalı Teoloji Denemesi*, çev. Ahmet Aslan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017), 518.

³⁷ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 8.

³⁸ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 71.

dir. Ona göre ilim idrakten sonra oluşan bir sıfattır.³⁹

Bâkılânî, sağlıklı bireyde duyuusal bilginin zorunlu oluşunu kişide aklın kemâli olarak ifade eder. Akıllı bireyde duyularla elde edeceği idrak zorunlu bir bilgi olur ve bu bilgide herhangi bir şüphe yer almaz.⁴⁰ Duyular aracılığıyla oluşan idrakin zorunlu bilgi oluşunu Bâkılânî Allah'ın âdeti sürdürmesi nedeniyle mümkün olduğunu ifade eder.⁴¹ Bâkılânî'ye göre ateşin yakıcılığının bilinmesinde zorunlu bilginin duyularla elde edildiğini iddia etmek mesnetsiz bir görüştür. Çünkü duyular cisimde meydana gelen değişimi idrak eder, değişime uğramasına sebep olan şeyi bilmek duyularla değil daha detaylı bir irdeleme ve düşünceyle mümkündür. Bâkılânî'ye göre derin inceleme sonucunda değişimin arazlarda olduğu ve arazların nedensellik ilişkisiyle değil Allah'ın kudretiyle gerçekleştiği bilgisine varılır. Bâkılânî, Eş'arî düşüncede sistemli hale getirdiği cevher-araz teorisiyle mezhebin atomcu anlayışını tabiata her an müdahale eden bir tanrı anlayışına uygun hale getirmiştir. Kendisinden sonra gelen Cüveynî ve Eş'arîlerin büyük çoğunluğu da bu fikirdedir.⁴²

Eş'arîler, diğer bilgi kaynaklarında olduğu gibi insanın bilgi edinimini idrak sözcüğü ile ifade eder. İdrak ile ilim, yakın bir anlama sahip olup kimi zaman birbirleri yerine kullanılabilir de Eş'arîlerin çoğunluğu bilinçli olarak bilgi bahislerinde idrak ile ilim arasında ayırım yapmaktadır. Bağdat Mu'tezile ekolü idrak ile ilim arasında bir ayırım yapmaz ancak Eş'arî, ikisi arasında bir ayırım olduğunu belirtir.⁴³ Cüveynî de duyularla elde edilen bilgiyi idrak olarak nitelemekte ve bu bilgiyi benimsemiş olduğu âdet teorisi ile irtibatlandırmaktadır.⁴⁴ Cüveynî, duyularla elde edilen bilgiyi kendi mezhep imamlarının bilgi sıralamasında (merâtibü'l-'ulûm) üçüncü sıraya aldıklarını ifade eder. Bu sıralamada duyularla elde edilen bilgi zaruri bilgilerden sonra olup sadık haberden önce yer almaktadır.⁴⁵

İslâm düşüncesinde duyularla elde edilen bilginin zorunlu olduğuna

³⁹ İbn Furek, *Mücerredü makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, 14.

⁴⁰ Bâkılânî, *Temhidü'l-evâil fi telhisi'd-delâil*, 28.

⁴¹ Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd (es-Sağîr)*, thk. Abdülhamid b. Ali Ebû Zenîd (Beyrut: Müesssetür-Risâle, 1998), 189.

⁴² Hasan Aydın, *Eski Yunan'dan İslâm'ın Klasik Çağına Neden Kavramı ve Nedensellik Sorunu* (İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2009), 88.

⁴³ İbn Furek, *Mücerredü makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, 14; Duyularla idrakin doğrudan ilim manasına gelmediğini "Gözler onu idrak edemez, ancak o gözleri idrak eder." âyetini delil olarak ifade eder. Şayet âyette "idrak" ilim anlamında olursa "Onlar Allah'ı bilemez ancak Allah onları bilir." şeklinde tercüme edilmesi gerekecektir ki bu Eş'arî'ye göre mümkün değildir. Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyane*, ed. Fevkiye Hüseyin Mahmûd (Kahire: Dârü'l-Ensâr, 1974), 60-61. Hikmet Yağlı Mavil, *İmam Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 199.

⁴⁴ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 74.

⁴⁵ İmamü'l-Harameyn Ebü'l-Meâli Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fikh*, thk. Salâh b. Muhammed b. Uveyde (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 132.

dair görüş ağırlık kazanmış olsa da kimi sūflere göre duyularla elde edilen bilginin epistemik değeri “zan” olarak ifade edilebilir. Bunlara göre duyularla elde edilen bilginin tek başına hakikati ifade etmesi yeterli değildir. Hatta İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), kimi zaman duyuların yanıltıcı da olabileceğini söylemiştir. İbnü'l-Arabî bu hususta Cebrail'in Dihye şeklinde Peygamber (s.a.s.) ve sahâbenin huzuruna çıkmasını örnek verir. Ona göre eğer duyular hakikati göstermiş olsaydı görüntü ve konuşmadan Cebrail'in insan olduğu sonucu ortaya çıkardı. Oysaki Dihye suretinde olsa da hakikatte o insan değil bir melekti. İbnü'l-Arabî aynı şekilde dağların ve gökyüzünün uzaklaştıkça yanlış duyumsanmasını da bu minvalde örnek verir.⁴⁶ İbnü'l-Arabî, duyuların idrak hususunda yetersizliğini kabul etmesine rağmen “âdet” üzere nesnelere idrakinin kendi alanları içerisinde fenomenal dünyada önemli bir araç olduğunu bildirmektedir.⁴⁷

İslâm düşünürlerinden Gazzâlî'nin duyusal bilginin zaruriliği hususunda şüphelendiğine dair *Munkiz* adlı eserinde pasajlar yer almaktadır. Gazzâlî, duyusal bilginin kaynaklarından olan göz örneği üzerinden duyulara kesin olarak güvenilemeyeceğine dair ifadeler yer vermektedir. O, hareketsiz olarak algılanan gölgenin gerçekte hareket ettiğine veya uzakta bulunan dirhem büyüklüğündeki yıldızın görüldüğünden daha büyük olduğuna dair bilginin gözle görüneni yanılttığını öne sürerek görme duyusunda zaruri bilginin oluşamayacağını söyler. Yine Gazzâlî, duyu ile duyu organları arasında yakın bir ilişkinin olduğunu ifade eder. Böylece o, duyu organlarının kendilerini idrak edemeyişlerinin yetersizlik ifade ettiğini belirtir. Gazzâlî için duyu organlarının bozulması veya yaşlılığa bağlı olarak idrak gücünün zayıflaması da duyusal bilgide şüphelenmek için sebep olmuştur.⁴⁸ Gazzâlî akıl ile duyulara yönelttiği yetersizlik eleştirisini akla da yöneltmekte daha üstün bir gücün akli işlevsiz kılma ihtimalinden de bahsetmektedir.⁴⁹ Hem İbnü'l-Arabî'nin hem de Gazzâlî'nin bahsini ettiğimiz bu şüpheci söylemleriyle ilgili olarak insanın duyularla elde ettiği bilginin kendisine ait bir duyumsamadan ibaret olduğu ve böylece bilginin imkânı hususunda sofistlere benzer bir yaklaşımda buldukları söylenebilir. Ancak Ebû İshâk

⁴⁶ Emin Çelebi, “İbn Arabî'nin Epistemolojisinde Duyu ve Akıl”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/3 (2010), 45-47.

⁴⁷ Cumali Kösen, *İbn Arabî'nin Epistemolojisinde Akıl ve Keşf* (Bursa: Emin Yayınları, 2020), 75.

⁴⁸ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî el-Gazzâlî, *el-Munkiz mine'd-dalâl ve'l-mûsil ilâ zi'l-İzzeti ve'l-Celâl*, thk. Muhammed Ebû Leylâ - Abdurrahim Rifat Nursif (Washington: The Council for Research in Values and Philosophy, 2001), 166. Gazzâlî'nin şüpheciğine benzer bir yaklaşım da Descartes tarafından da öne sürülmüştür. Her iki düşünür de duyularda kesinlik konusunda şüpheci bir yaklaşım öne sürmüştür. Uyanıklık halinde rüya olma ihtimali hususu ikisi tarafından da bir şüphe örneği olarak ifade edilmiştir. Descartes, şüpheci tavrını akıl ile izah ederken Gazzâlî akli da sorgulamaya devam etmektedir. Özge Bilen, *Gazzâlî ve Descartes'te şüphecilik* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 45.

⁴⁹ Ömür Karlı, “Gazali'de Sezginin Anlamı, Konumu ve Sınırı Sorunu”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 62 (2017), 506-508.

el-İsferâyinî, Bâkullânî ve Cüveynî gibi Eş'arîler duyularla elde edilen idraklerin bir duyumsama değil buradaki idrakin sadece bilineni ifade ettiğini söyler.⁵⁰

Gazzâlî'nin *Munkiz* adlı eserinde duyusal bilginin şüphe içerdiğine dair ifadeleri sûfî söyleme yakınlık içermektedir. Ancak Gazzâlî'nin *Mustasfâ* adlı eserine baktığımızda kelâmcıların ortak söylemi olan duyusal bilginin zaruri bilgi türünden olduğu açıkça ifade edilmektedir.⁵¹ Aynı yazar tarafından yazılan bu iki eserin karşılaştırılması durumunda bir çelişkinin olduğu açıkça görülmektedir. Usûl alanında son yazdığı eser olan *Mustasfâ* eseri göz önüne alındığında duyularla elde edilen bilginin sadece peygamberlerin mucizesi söz konusu olunca kesinlik ifade etmeyeceği belirtilmektedir. Onun *Munkiz* adlı eserindeki aklı ve duyuları reddeden söylemi iki ay süren şiddetli bir hastalık/bunalım hali olarak kendisi tarafından belirtilmektedir.⁵² Kimi araştırmacılar, *Munkiz*'daki bu ifadelerle Gazzâlî'nin benimsemiş olduğu görüşleri izah etmekten öte kendine özgü bir durumu anlatıp eserinde hakikati batıldan ayırabilecek eşsiz bir basirete ve temyiz gücüne sahip entelektüel bir biyografi sunduğunu söyler.⁵³

Özetle söylemek gerekirse Eş'arîlerin büyük çoğunluğu, duyusal bilginin zorunlu bilgi türü olduğunu kabul eder. Ancak duyusal bilgiyi zorunlu kabul eden Eş'arîlerin büyük çoğunluğunun aynı zamanda hissî kerameti kabul etmiş olması onların Gazzâlî'nin hârikulâde olayları mucizeye hasretmeye neden olan duyusal bilgide zorunlu bilginin ortadan kalkması gibi bir endişe taşımadıkları sonucuna götürmektedir.

3. KERAMET

Keramet, "kerume" kökünden türemiş bir sözcük olup iyilik ve cömertlik anlamlarına gelmektedir. İstilahî anlamda ise veli kullarda zuhûr eden olağanüstü hallere denir. Kerametın birçok türü klasik literatürde yer almıştır. Çeşitli keramet tasnifleri olsa da kerametler hissî ve manevî olmak üzere iki kısma ayrılır. Manevî kerametler, Allah'a kullukta devamlılık, ıyandan uzaklaşma ve güzel ahlâk gibi özelliklere sahip müttakî müminlerin bilgi, ferâset ve basiret sahibi olmalarını sağlayan hallerini ifade eder. Hissî kerametler ise havada uçmak, ateşte yanmamak gibi halleri ifade eder. Sûfilere göre asıl önemli olan keramet türü manevî kerametlerdir.⁵⁴ İbnü'l-Arabî ve birçok sûfî manevî kerametleri hakikî keramet olarak nitelendirmişlerdir. Bunlara göre şer'î vecibeleri yerine getirip, haramlardan kaçın-

⁵⁰ "İdrakin İspatı (Ebü'l-Kâsım el-Ensârî)", 182.

⁵¹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, 111.

⁵² Gazzâlî, *el-Munkiz mine'd-dalal ve'l-mûsil ilâ zi'l-İzzeti ve'l-Celâl*, 167.

⁵³ Kenneth Garden, *İslâm'ın ilk Müceddidi Gazzâlî ve İhyâu Ulûmi'd-din*, çev. Abdullah Özkan (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 241.

⁵⁴ Süleyman Uludağ, "Keramet", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2019), 25/266.

mak, kötü alışkanları terk edip nefsi ıslah ederek yüce ahlâka sahip olmak gerçek keramettir.⁵⁵

İslâm âlimleri arasında tartışma konusunu oluşturan keramet türü hissî/duyusal kerametlerdir. Eş'arîlerin büyük çoğunluğuna göre hissî keramet Allah'ın veli kullarında onların dinî ve dünyevî ihtiyaçlarını karşılamak gayesiyle hârikulâde olayları gerçekleştirmesidir. Özellikle sûfî meşrepli Eş'arîler, hissî kerameti aklen mümkün görmekte ve evliyaların yaşadığı yerlerde vuku bulduğunu iddia etmektedir.⁵⁶

Hissî kerametın vuku bulduğunu kabul edenler bu hususta naklî ve aklî deliller öne sürerler. Öne sürdükleri naklî deliller hem Kur'an'da hem de sünnette yer alan haberlerdir. Hz. Meryem ile ilgili âyetler,⁵⁷ Ashâb-ı Kehf kıssasında yer alan kişilerin uzun yaşamaı,⁵⁸ Sebe' prensesinin tahtını göz açıp kapatacak kadar sürede Yemen'den Kudüs'e getirme olayı,⁵⁹ Hz. Mûsâ'nın annesiyle konuşulması/vahyedilmesi⁶⁰ ve Hz. İbrâhim'in eşine meleklerin gelip müjde vermesi hadiseleri⁶¹ birer hârikulâde olaydır. Örneğin Beyzâvî (ö. 685/1286), "*Zekeriyyâ mihrâba her girdiğinde onun yanında rızık bulurdu. Ya Meryem bu nereden geldi diye sorduğunda o da Allah'tan gelmiştir diye cevap verdi*" âyetini kerametın delili olarak kabul eder. Zekeriyyâ'nın (a.s.) her geldiğinde yaz mevsimine ait yiyecekleri kışın, kış yiyeceklerini de yazın görmüş olması âdetin aksine arızî bir durumdur. Beyzâvî, bu âyette Zekeriyyâ'nın (a.s.) soru sormuş olmasını söz konusu durumun mûcize değil keramet olduğunun kanıtı olarak kabul eder. Çünkü peygamberlik iddiasına yönelik bir mûcize gerçekleştirmiş olsaydı Zekeriyyâ (a.s.) bu soruyu sormaya gerek duymazdı.⁶² Yine hadislerde önceki ümmetlerde yer alan ve peygamber olmayan kişilerin elinde kerametın gerçekleştiğine dair örnekler oldukça fazladır.

Kerameti kabul eden kelâmcıların aklî delil olarak öne sürdüğü şey nedenselliğın Allah'ın kudretini sınırlayacağına dair endişeleridir. Mûcize için âdetin bozulmasının mümkün olması keramet için de mümkün kılınmasını gerektirmektedir. Eş'arîlere göre Allah'ın kudretinin kapsamında olan her türlü fiil aklen mümkün ve bu âlemde vuku bulması da imkân dahilindedir. Zorunlu nedenselliği mûcize için reddedenlerin aynı şekilde keramet için de

⁵⁵ Farzad Barsa vd., "Dirâse mahiyeti'l-kerâme ve mekânetiha fi vicheti nazari müfekkiri'l-Eşâ'ire ve'l-Mu'tezile", *Mecelletü'l-Menhel* 6/2 (2020), 65.

⁵⁶ Ebü'l-Kâsım Abdülkerim el-Kuşeyrî, *el-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdülhalim Mahmûd, Mahmûd b. eş-Şerîf (Kahire: Müessesetü Dârü's-Şa'b, 1989), 623.

⁵⁷ Âl-i İmrân 3/37-42; Meryem 19/29-39.

⁵⁸ el-Kehf 18/ 25.

⁵⁹ en-Neml 27/40.

⁶⁰ el-Kasas 28/7.

⁶¹ Hüd 11/71-72.

⁶² Nâsirüddîn el-Beydâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı (Beirut: Dârü lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997), 2/15.

zorunlu nedenselliği reddetmeleri ve bunu mümkün kabul etmeleri gerekir.⁶³

Eş'arîlerin kerameti kabul eden anlayışına karşılık Mu'tezilî kelâmcılar ise mûcize ile karıştırılma şüphesi nedeniyle reddetmişlerdir. Mu'tezilî âlimlere göre mûcize peygamberlik iddiasını tasdiklemek amacını içeren Allah'a ait bir fiil olup diğer insanların tüm fiillerinin âdet/alışlagelen fiillerden olması gerekmektedir.⁶⁴ Cüveynî, Eş'arî âlim Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin de keramet hususunda Mu'tezilenin görüşüne yakın durduğu rivayet edilmektedir.⁶⁵ Zâhirî bilgin İbn Hazm da benzer kaygıları taşıyarak kerameti inkâr etmektedir.⁶⁶

Cüveynî, kerameti kabul edenlerin de kerametın mûcizeyle karıştırılması durumunu izah ederken farklı yorumlarda bulunduğunu söyler ve birçoğunu eleştirir. Kimileri kerametın mûcize gibi velinin tercihinine bağlı olarak gerçekleşmemesiyle, kimileri de kerametın bir iddiayla vuku bulmamasını öne sürerek kerameti mûcizeden ayırmışlardır. Cüveynî, bu iki görüşün de zayıf olduğunu söyler. Ona göre mûcizenin peygamberlik iddiasına muvafık olarak gerçekleşmesi dışında kerametle arasında bir fark yoktur.⁶⁷

Cüveynî, mezhep içerisinde bazılarının peygamberlerin elinde gerçekleşen mûcizelerin keramet olarak gerçekleşemeyeceğini bu cihetle kerameti mûcizeden ayırt ettiklerini iddia ettiklerini söyler. Cüveynî bu tür ayırma da şiddetle karşı çıkar ve hârikulâde olarak gerçekleşen tüm mûcizelerin keramet olarak da gerçekleşebileceğini söyler.⁶⁸ Cüveynî, onların mûcize olarak gerçekleşen ölünün dirilmesi, bastonun yılanı dönüşmesi gibi hârikulâde olayların gerçekleşmeyeceğini söylediklerini aktarır.

Hissî keramet hususunda *Mustasfâ*'da Gazzâlî, Eş'arîlerin genel eğilimden farklı görüş ileri sürer. Gazzâlî, duyusal bilginin zorunlu olduğunu ve sadece peygamberlerin yaşadığı dönemlerde peygamberlik iddiasını doğrulayabilmeleri için duyusal bilgide şüphe oluşabileceğini söyler. Dolayısıyla o duyusal bilginin zorunlu bir bilgi türü olarak varlığını sürdürmesi için kerameti Allah'ın kudreti çerçevesinde aklen mümkün görse de âdetin nübüvvet iddiasının olmadığı zaman dilimlerinde bozulmadığını ifade eder.⁶⁹

⁶³ Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürf en-Nevevî, *Büstânü'l-Ârifin*, thk. Muhammed Haccâr (Beyrut: Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, 1992), 63.

⁶⁴ İsmail Şık - Mehmet Arıcı, "Abdülkâhir Bağdâdî'nin Mûcize ve Keramet Anlayışı", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2016), 108.

⁶⁵ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 129; Mehmet Tözluyurt, *Ebü'l-Mu'in en-Nesefî'nin Eleştirisi Anlayışı* (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2019), 132.

⁶⁶ Halil İbrahim Bulut, "İbn Hazm'a Göre Keramet ve Mahiyeti", *Kader* 20/1 (2022), 165-175.

⁶⁷ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 130.

⁶⁸ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 130.

⁶⁹ Gazzâlî, *Mustasfâ*, 111.

Gazzâlî'nin *Mustasfâ* eserinde yer alan hissî kerametlerin gerçekleşmediğine yönelik bu açık ifadeler, Gazzâlî öncesinde de savunulmaktadır. Nitekim Cüveynî, kerameti inkâr edenlerden kimilerinin duyusal bilgide şüpheyi bertaraf etme gayesi taşıdığını öne sürer. Çünkü onlara göre hissî kerametlerin gerçekleşebilirliğine inanıldığı takdirde kalplerde duyulara yönelik şüphelerin yer alacağı ve safsataya kapı aralayacağı söz konusu olur. Cüveynî bu itirazın çelişkili olduğunu söyler. Çünkü ona göre duyusal bilgiler her zaman diliminde zorunlu bilgidir. Peygamberlerin mûcizesi nasıl ki zorunlu bilgiyi ortadan kaldırmıyorsa evliyaların kerametleri de zorunlu bilgiyi ortadan kaldırmayacaktır.⁷⁰ Cüveynî'nin verdiği cevabı müteahhirûn dönem Eş'arîlerinden Râzî de benzer şekilde ifade etmiştir. O, kerametın kabul edilmesiyle duyusal bilgide hiçbir zaman şüphe oluşmayacağını, kişide yer alan zorunlu bilginin de kerametle ortadan kalkmayacağını ifade eder.⁷¹

Hissî kerametleri kabul eden Eş'arîler aynı şekilde duyusal bilgiyi de zorunlu bilgi türünden saymaktadır. Nitekim Eş'arîlere göre ispat değeri taşımadığından kerametle istidlâl mümkün değildir. Kerametle mûcize arasındaki fark da bu cihetle daha net ortaya çıkmaktadır. Mûcizeler mütevâtir olarak aktarıldığında mûcizeye tanık olmamış kimseler de doğruluğuna inanır. Ancak kerametler kişisel bir tecrübeye dayalı olduğu için ve bir iddiaya dayanmadığı için doğruluğu veya yanlışlığı söz konusu olmaz. Bu nedenle istidlâle uygun değildir. Hukukî bir işlemde keramet ispat değeri de taşımaz.⁷²

Kerameti duyulara karşı öne süren kişinin iddiasının bir bilgi değeri taşımadığı ve kerametle istidlâlin gerçekleşemeyeceği Eş'arîlerde çoğunluğun görüşünü ifade eder. Ancak kimi örneklerde veya menkıbelerde keramete muvafık fetvalar verildiği görülmüştür. Örneğin İmam Süyûtî (ö. 911/1505), *el-Hâvî li'l-fetâvâ* adlı eserinin içerisinde yer alan *el-Müncelî fi tetavvuri'l-velî* adlı risalesinde şöyle bir fetva aktarır: "Yanıma gelen biri, evliyadan Şeyh Abdülkadîr et-Taştûşî'nin bir gece evinde kaldığını söyledi ve "eğer yalan söylüyorsam eşim boş olsun" diyerek yemin etti. Aynı şekilde başka biri de aynı gece Şeyh et-Taştûşî'nin kendi yanında gecelediğini iddia edip "eğer yalan söylüyorsam eşim boş olsun" diyerek yemin etti. Bunun üzerine Şeyh et-Taştûşî'ye elçi gönderdim. Kendisine yemin edenlerden hangisinin doğru söylediğini sordum. Buna cevap olarak o "eğer dört kişi gelip aynı gece bende geceledi derse dördü de doğru söylemiştir" dedi. İmam Süyûtî de bu cevabı esas alıp yeminlerin bozulmadığını fetva olarak verdiğini beyan eder

⁷⁰ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 131.

⁷¹ Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Nihâyetü'l-ukûl fi dirâyeti'l-usûl*, thk. Sa'îd Abdüllâtîf Fûde (Beyrut: Dârü'z-Zehâir, 2015), 3/550.

⁷² Nuruddîn b. Ali eş-Şebâemellîşî, *Hâşiye 'alâ nihâyeti'l-muhtâc* (Beyrût: Dârü'l-Fikr, 1984), 6/91.

ve fikhî açıdan açıklamasını yapar. Böylece o bir kişinin aynı zamanda iki farklı mekânda bulunmasının mümkün ve vaki olduğunu kabul etmiştir.⁷³

İmam Süyûtî'nin fetvasına benzer sûfî menkıbelerinde yer alan hadiseler bulunsa da fıkıh eserlerinde keramet istidlâl için bir kaynak değeri taşımamaktadır. Örneğin Şâfiî fıkıh eserlerinde şöyle bir fetva yer almaktadır: Bir kimse vefat etmiş biri yerine onun hac ibadetini gerçekleştirmek üzere isticar edilirse hac farziyetini yerine getirip getirmediğine dair verdiği beyan esas alınır. Ancak bu şahsın hac zamanında başka bir memlekette görülmesi durumunda beyanı geçersiz olur. Bu gibi durumlarda olağanüstü olaylara itibar edilmez.⁷⁴ Bu örnekte de Şâfiî fakihlerin aynı anda iki mekânda bulunabilme kerametini hukukta geçerli görmedikleri anlaşılmaktadır.

Yukarıda verdiğimiz ilk örnekte Süyûtî, aynı anda iki mekânda olabilme kerametini kabul etmekte iken Şâfiî fakihlerin çoğunluğu ise aynı anda iki mekânda olabilme durumunun mümkünlüğüne değinmeksizin keramet hukukta tek başına delil olamayacağını ifade etmektedirler. Eş'arî düşüncesine sahip olan Şâfiîler hukukta yalnızca duyulara dayalı bilgiyi esas almaktadır.

Kerameti kabul etmesine rağmen Eş'arîlerin büyük çoğunluğunun hukukta istidlal için keramet halini geçerli görmeyişi keramet herkesi bağlayan bir gerçeklikte olmadığını göstermektedir. Özellikle hukukun zahirine muhalif keramet hallerinin geçerli olmadığı hususunda neredeyse ittifak söz konusudur. Bu nedenle kerameti kabul eden Eş'arîler, duyularda şüpheye yer veren safsatacı yaklaşımla farklılaşmaktadır.

Hukuktaki semeresi bir yana Gazzâlî'ye göre âdetin mûcize dışında ihlalinin mümkün olmaması dinin temellendirilmesi bağlamında dinin temel dayanakları olan mütevâtir haber ve icmâ delili için önem arz etmektedir. Haber verenlerin gayelerini, amaçlarını birbirinden muhtelif hale getiren Allah, onların haberlerinde bu farklılıklar sebebiyle yalan üzere birleşmesini de imkânsız hale getirmiştir. Mütevâtir haber ve icma'ya dayanan bilginin de kesinlik ifade etmesi ancak kişide âdetin ihlal edilebilirliğine yönelik

⁷³ İmam Süyûtî, bunun açıklamasını üç vecihle izah eder. Birincisi, velilerin cinlerde olduğu gibi birden fazla şekilde görünebilme kabiliyetine sahip olmaları. İkincisi, mesafenin dürülmesiyle her yerde velinin görülebilir olması. Üçüncüsü de velinin bedeninin büyüklüğüyle her yerde görülebilir olması. Süyûtî, bu son görüşün daha doğru olduğunu çünkü Peygamber'in (sav) miraç hadisesinin benzer şekilde gerçekleştiğini söyler. Celaleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir Süyûtî, *el-Hâvî li'l-fetâvâ fi'l-fıkh ve ulûmi't-tefsîr ve'l-hadîs ve'l-usûl ve'n-nahv ve'l-i'râb ve sâiri'l-fünûn*, thk. Abdüllatif Hasan Abdurrahman (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 1/208.

⁷⁴ Halil Kılıç - Muhammed Bağçivan, "Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi Çerçevesinde Kerâmetin İslâm Hukuku Açısından Değeri", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2023), 108. Nureddin Ali b. Ali eş-Şebrâmellisî, *Hâşiye 'alâ Nihâyeti'l-muhtâc* (Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1984), 6/91; Abdülhamîd eş-Şirvânî, *Hâşiyetü's-Şirvânî 'alâ Tuhfeti'l-muhtâc fi şerhi'l-Minhâc* (Mısır: Mektebetü Mustafa Muhammed, 1357), 7/71.

şüphenin bulunmaması ile mümkündür. Gazzâlî'ye göre âdetin her an ihlalinin mümkün olması halinde duyularımızın güvenilirliği ortadan kalkacaktır. Böylece bizlere ulaşan haberlerin doğruluğu kesin olmaktan çıkacaktır. Mütevâtir haberin kesinliğinde problem oluşması durumunda da dinin kesinliği ortadan kalkar.

SONUÇ

Erken dönem Eş'arî âlimlerinin büyük çoğunluğu kerametın hak olduğunu kabul etmiş ve akaid metinlerine de bunu ilave etmişlerdir. Başta Mu'tezile olmak üzere birçok İslâm bilgini de kerametın kabul edilmesi durumunda mûcizenin peygamberin sıdkıyetine delil oluşunu ortadan kaldıracığını öne sürerek kerameti inkâr etmişlerdir. Kimileri de kerameti inkâr ederken duyusal bilginin zorunlu bilgi oluşunu ortadan kaldıracığını ifade etmiş ve kerametın kabul edilmesiyle safsatanın ortaya çıkacağını bildirmiştir. Özellikle Gazzâlî duyusal bilginin zorunluluğunun varlığını mûcize dışında hârikulâde olayların gerçekleşmemesine bağlamıştır.

Duyusal bilginin Eş'arî düşüncesinde zorunluluk ifade ettiği hususunda neredeyse ittifak edilmiştir. Sûfi-Eş'arî bilginlerinin duyusal bilgiyi zan olarak ifade etmeleri mezhebin kelâmdaki epistemolojisiyle uyumlu değildir. Gazzâlî'nin *Munkiz* adlı eserinde duyularda şüphe oluşabileceğine dair yorumu aynı şekilde onun son eseri olan *Mustasfâ* adlı eserinde duyusal bilginin zorunlu oluşuna dair açıklamalarına muvafık olmadığı açıktır.

Eş'arî düşüncesinde mutlak güce sahip ve fiillerinde kudretinin sınırlandırılmadığı bir tanrı tasavvuru hâkimdir. Bu sebeple tüm Eş'arîlere göre mûcize veya kerametlerin vuku bulması aklen mümkündür. Gazzâlî'nin duyusal bilgide zorunluluğu ortadan kaldıracak endişesiyle kerameti reddeden ifadeleri Mu'tezile'nin kerameti reddeden ifadelerinden bu cihetle ayırmaktadır. Bununla beraber hem Gazzâlî hem de Mu'tezilenin, kerametın herhangi bir şekilde bilgi değeri taşımadığı hususunda ittifakı söz konusudur. Gazzâlî, nübüvvetin sıdkıyeti dışında hârikulâde olayların yaşanmaması gerektiğini ve âdetin bir anlamda Mu'tezilede olduğu gibi zorunluluk ifade etmesi gerektiğini belirtir. Mütevâtir haber teorisini temellendirmek için duyusal bilginin zorunluluğunu kabul eden Gazzâlî böylece ontolojik yapı ve epistemolojik temel arasında kurduğu ilişkide hissî keramete yer açmamaktadır.

Manevî keramet olarak adlandırılan ve duyulara yansımayan kerametlerin hakikat olduğu hususunda Eş'arîlerde bir şüphe söz konusu değildir. Duyularla algılanan hissî kerametlerin herkesi bağlayan bir bilgi değeri taşımadığı ve delil olma hususunda âdetin esas alındığı hususunda ise neredeyse ittifak söz konusudur. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Kerametın vuku bulmasını mümkün görenler de bu durumun başkasına karşı ileri sürülebilen bir bilgi değeri taşımadığını kabul eder. Dolayısıyla kerameti il-

ham gibi görüp mümkün ama bağlayıcılığı olmayan bir bilgi olarak ifade edebiliriz.

KAYNAKÇA

- Abooei, Mohammad Reza. "Doctrine of Determinism and Free Will in Conjunction of Ash'ari's and St Augustine's Opinions". *J. Appl. Environ. Biol. Sci* 5/2 (2015), 27-35.
- Akman, Mustafa. "Eş'arîlerin Nedensellik Anlayışı Üzerinden Ehl-i Hadisin Vardığı Sonuçlar". *Journal Islamic Research* 22/2 (2011), 71-88.
- Aydın, Hasan. *Eski Yunan'dan İslâm'ın Klasik Çağına Neden Kavramı ve Nedensellik Sorunu*. İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2009.
- Bağdâdî, Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *Usûlü'd-Din*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1997.
- Bâkîllânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib. *et-Takrîb ve'l-irşâd (es-Sağîr)*. thk. Abdülhamid b. Ali Ebû Zenid. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- Bâkîllânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib. *Temhîdü'l-evâil ve telhîsu'd-delâil*. thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1987.
- Barsa, Farzad vd. "Dirâse mahiyeti'l-kerâme ve mekânetiha fî vicheti nazari müfekkiri'l-Eşâ'ire ve'l-Mu'tezile". *Mecelletü'l-Menhel* 6/2 (2020), 53-74.
- Bektaş, Kevser. *Mutezile Kelâmında Keramet*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Beydâvî, Nâsirüddîn. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî. 5 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1997.
- Bilen, Özge. *Gazzâlî ve Descartes'te şüphecilik*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Brown, Jonathan AC. "Faithful Dissenters: Sunni Skepticism about the Miracles of Saints". *Journal of Sufiji Studies* 1 (2023), 123-168.
- Bulut, Halil İbrahim. "İbn Hazm'a Göre Keramet ve Mahiyeti". *Kader* 20/1 (2022), 160-189.
- Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf. *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkıh*. thk. Salâh b. Muhammed b. Uveyde. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf. *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâti'l-edille fî usûli'l-i'tikâd*. thk. Zekeriyâ Umeyrât. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995.
- Çelebi, Emin. "İbn Arabî'nin Epistemolojisinde Duyu ve Akıl". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/3 (2010), 43-56.
- Demir, Osman. *Kelâmda Nedensellik*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- "İdrakın İspatı (Ebü'l-Kâsım el-Ensârî)". çev. Sami Turan Erel. *Din Felsefesi Açısından Eş'arî Gelen-Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi -V-*. 173-182. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.
- Eş'arî, *Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bîşr İshâk b. Sâlim*. *el-İbâne an usûli'd-diyane*, thk. Fevkiye Hüseyin Mahmûd (Kahire: Dârü'l-Ensâr, 1974), 60-61.
- Garden, Kenneth. *İslâm'ın ilk Müceddidi Gazzâlî ve İhyâu Ulûmi'd-din*. çev. Abdullah Özkan. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Gardet, Louis - Anawati, Georges. *İslâm Teolojisine Giriş Karşılaştırmalı Teoloji Denemesi*. çev. Ahmet Aslan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2017.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *Esâsü'l-Kiyâs Fıkıhî Kiyâsın Esası: Tevkîf*. ed. Hasan Hacak. çev. Bayram Pehlivan. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmet et-Tûsî. *Tehâfütü'l-felâsife*. thk. Süleyman Dünya. Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1966.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî. *el-Munkiz mine'd-Dalâl ve'l-mûsil ilâ zî'l-İzzeti ve'l-Celâl*. thk. Muhammed Ebû Leylâ - Abdurrahim Rifat Nursif. Washinton: The Council for Research in Values and Philisopha, 2001.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî. *el-Mustasfâ*. thk. Muhammed Abdusselam Abduşşâfi. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed et-Tûsî. *İtikadda Orta Yol*. çev. Osman Demir. İstanbul: Klasik Yayınları, 2016.
- Hayyât, Ebü'l-Hüseyn. *el-İntisâr ve'r-red 'alâ İbnî'r-Râvendî el-mülhid*, ed. H. S. Nyberg. Beyrut: Mektebü'd-Dârü'l-'Arabîyye li'l-Kitâb, 1993.
- Horovitz, S. *Yunan Felsefesinin Kelâma Etkisi*. çev. Özcan Taşcı. İstanbul: Litera Yayınları, 2014.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr. *Mücerredü makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Daniel Gimaret. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1987.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *Tehâfütü't-Tehâfüt*. thk. Muhammed Âbid el-Câbirî. Beyrut: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Mürebbiyeh, 1998.
- Kandemir, Ahmet Mekin. *Mu'tezile Kelâmında Tabîî Nedensellik Düşüncesi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Karagöz, Ahmet. "Âdet Teorisinin Fıkıh ve Usûlüne Yansımaları: Namaz Vaktinin Sonunda Kâfirin İmanı Örneği". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 153-181.
- Karslı, Ömür. "Gazali'de Sezginin Anlamı, Konumu ve Sınırı Sorunu". *The Journal of Academic Social Science Studies* 62 (2017), 497-509.
- Kılıç, Halil - Bağcıvan, Muhammed. "Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi Çerçevesinde Kerâmetin İslâm Hukuku Açısından Değeri". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 7/1 (2023), 98-120.
- Kösen, Cumali. *İbn Arabî'nin Epistemolojisinde Akıl ve Keşf*. Bursa: Emin Yayınları, 2020.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerim. *el-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. thk. Abdülhalim Mahmûd - Mahmûd b. eş-Şerîf. Kahire: Müessesetü Dârü's-Şa'b, 1989.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitabüt-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi. İstanbul: TDV Yayınları, 2017.
- Mavil, Hikmet Yağlı. *İmam Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Büstânü'l-'ârifîn*. thk. Muhammed Haccâr. Beyrut: Dârü'r-Reyyân li't-Türâs, 1992.
- Rahman, Aatur. *Contribution of al-Ash'arî to Islamic Thought & His Influence on the Later ilm al-Kalâm*. Aligarh: Aligarh Muslim University, Department of Philopsophy, Doktora Tezi, 2022.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Nihâyetü'l-ukûl fî dirâyeti'l-usûl*. thk. Sa'îd Abdüllatîf Fûde. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'z-Zehâir, 2015.
- Süyûtî, Celeaddin Abdurrahman b. Ebû Bekr. *el-Hâvî li'l-fetâvâ fî'l-fikh ve ulûmi't-tefsîr ve'l-hadis ve'l-usûl ve'n-nahv ve'l-i'râb ve sâiri'l-funûn*. thk. Abdüllatîf Hasan Abdurrahman. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Şık, İsmail - Arıcı, Mehmet. "Abdülkâhir Bağdâdî'nin Mucize ve Keramet Anlayışı". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/2 (2016), 93-112.
- Tözluyurt, Mehmet. *Ebü'l-Mu'in en-Nesefî'nin Eleştiri Anlayışı*. Konya: Kitap Dünyası, 2019.

- Uludağ, Süleyman. "Keramet". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 25/265-268. İstanbul: TDV Yayınları, 2019.
- Yıldız, Metin. "Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'de Nedensellik Karşıtlığı: Âdet Nazariyesi". *Dini Araştırmalar Dergisi* 19/2 (2019), 533-551.

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s): Hikmet Şavluk (HŞ) - Hasan Hacak (HH).

Finansman / Funding: Yazar(lar), bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul eder(ler). / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Yazar Katkıları / Author Contributions:

Çalışmanın Tasarlanması / Conceiving the Study : HŞ (%50), HH (%50)
Veri Toplanması / Data Collection : HŞ (%50), HH (%50)
Veri Analizi / Data Analysis : HŞ (%50), HH (%50)
Yazım / Writing up : HŞ (%50), HH (%50)
Gönderim ve Revizyon / Submission and Revision : HŞ (%50), HH (%50)

Çıkar Çatışması / Conflict of Interests: Yazar(lar), çıkar çatışması olmadığını beyan eder(ler). / The authors declare that they have no competing interests.